

РОЛЯ І МЕСЦА СТАРАБЕЛАРУСКІХ ПЕРАКЛАДАЎ КНІГІ “ДАНІІЛ ПРАРОК” У БЕЛАРУСКАЙ КНІЖНАСЦІ

І. У. Будзько,

Інстытут мовы і літаратуры ім. Я. Коласа і Я. Купалы НАН Беларусі

Як вядома, нягледзячы на жанрава-стылістычную разгалінаванасць і высокі лінгвістычны ўзровень старабеларускай кніжнасці за ўвесь перыяд існавання беларуска-ўкраінска-літоўскай дзяржаўнасці так і не было створана адзінага біблійнага корпусу ў перакладзе на старабеларускую мову па прычынах сацыяльнага, гістарычнага і афіцыйна-рэлігійнага характару. Аднак многія біблійныя кнігі, асабліва тыя, якія часта ўжываліся падчас царкоўнага набажэнства, дайшлі да сённяшняга часу ў некалькіх перакладах. Не выключэннем з гэтага стала і біблійнага кніга “Данііл Прарок”, якая дайшла да нас ў трох варыянтах перакладу. Першы і па ролі, і па часе ўзнікнення, і па паўнаце матэрыялу належыць Францыску Скарыне. Другі пераклад (няпоўны, без апошніх глаў) знаходзіцца ў помніку 16-га стагоддзя, які мае назву Віленскі кодэкс (час яго ўзнікнення прыкладна супадае са скарынаўскай дзейнасцю). Праўда, назваць тэкст кнігі Данііла Прарока, які змяшчаецца ў адзначаным зборніку, перакладам даволі цяжка, паколькі тэкст на 80% супадае з царкоўнаславянскай версіяй дадзенай кнігі (у адрозненне ад іншых біблійных кніг, перакладзеных у гэтым зборніку з масарэтскага тэксту). Тым не менш, у межах кожнага біблійнага верша заўважаны тыя або іншыя змены (марфалагічнага, лексічнага, сінтаксічнага характару), што дазваляе выкарыстаць пры характарыстыцы дадзенага зборніка паняцце *пераклад*. Трэці варыянт перакладу адзначанай біблійнай кнігі дайшоў у хранаграфічнай рэдакцыі 17-га стагоддзя (абодва пераклады рукапісныя), тэкст таксама няпоўны, аднак кананічныя месцы супадаюць з адпаведнымі фрагментамі Бібліі ў перакладзе Якуба Вуека на старопольскую мову (1599). Для ілюстрацыі вышэйадзначанага прапануем зводную тэксталагічную табліцу аднаго з самых вядомых вершаў у складзе дадзенай кнігі (глава 5, верш 5).

Сэптуагінта	ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἐκεῖνη ἐξῆλθον δάκτυλοι χειρὸς ἀνθρώπου καὶ ἔγραφαν κατέναντι τῆς λαμπάδος ἐπὶ τὸ κονίαμα τοῦ τοίχου τοῦ οἴκου τοῦ βασιλέως καὶ ὁ βασιλεὺς ἐθεώρει τοὺς ἀστραγάλους τῆς χειρὸς τῆς γραφούσης
Вульгата	In eadem hora apparuerunt digiti, quasi manus hominis scribentis contra candelabrum in superficie parietis aulae regiae: et rex aspiciebat articulos manus scribentis.

Чэшская Біб- лія Венецыян-скага выдання 1506 г.	W tuz hodinu v kazali se prstowe yako ruky czlowiecye pijssijczye proti swijecznu na swrchu stieny syenie kralowskee. a kral hlediel na czlanky ruky pijssijczye
Пераклад Францыска Скарыны	В той час оуказалися персты і акобы руки человеческое пишуцие противу свечню наверху стены полаты Царевы. И царь гледаше на составы руки пишущее.
Астрожская Біблія 1580 – 81 гг.	въ той часъ изыдоша прѣсты рѣки члѣа, и писахѹ противѹ лампады на празѣ стѣны храма црл. и црѣ видаше прѣсты рѣки пишуща.
Віленскі кодэкс	въ той часъ і авіа знаменіе прѣсти рѣки члѣьскыа и писахѹ прѣд свѣцею на поваплѣніе стѣны въ храминѣ црл а црѣ видеше прѣсти рѣки пишуща
Хранограф 16 ст.	Тонжъ годны оуказалися палцы, і акѡ рѣки члѣвой пишущи противъ лѣтаровѹ на стѣнѣ палацѹ црскогѡ. А црѣ смотрѣль на члонки рѣки пишущой.
Хранограф 17 ст.	Тонжъ годны ѹ казалися палцы, і ако рѣки члѣвой пишучи противъ лѣтарови на стѣнѣ палацѹ царского. А цар смотрѣль на члонки рѣки пишучой.
Біблія Якуба Буека 1599 г.	Tejze godziny ukazaly sie palce jako reki czlowieczej, piszacej przeciw lichtarzowi na scienie sale krolewskiej, a krol patrzal na czlonki reki piszacej.

Пры вызначэнні мовы перакладу таго ці іншага помніка старабеларускага пісьменства варта вызначыць тыя рэлевантныя прыкметы, якія б дазволілі суаднесці комплекс лінгвістычных рыс помніка з канкрэтнай лінгвістычнай сістэмай. У якасці такіх прыкмет на фанетычным і графіка-арфаграфічным узроўнях у дадзеным паведамленні прааналізаваны наступныя: рэалізацыя праславянскіх рэфлексаў **tьrt, tьlt, tьrt*; **ort, olt*, адлюстраванне праславянскага спалучэння **dj*, спецыфіка адлюстравання пераходу **je > o*, а таксама пранікненне рыс жывога маўлення ў графіка-арфаграфічную сістэму помніка.

Што тычыцца перакладу **Францыска Скарыны**, то там заўважаны наступныя асаблівасці. Шмат якія даследчыкі мовы выданняў Францыска Скарыны (А. І. Жураўскі, А. А. Парукаў, В. Басько і інш.) звярталі ўвагу на перавагу няпоўнагалосных форм, робячы пры гэтым выснову аб царкоўнаславянскай моўнай аснове перакладу беларускага першадрукара. Аднак выкарыстанне лінгватэксталагічнай metodyкі (г. зн. тэксталагічнае супастаўленне форм з рэфлексам **tьrt, tьlt, tьrt*) па чэшскай і царкоўнаславянскай крыніцах дазваляе ўдасканаліць падобныя высновы. У кнізе ДП Ф. Скарыны толькі лічаныя няпоўнагалосныя формы тэксталагічна адпавядаюць

царкоўнаславянскім: *пременяеть* (пры чэшск. *měnīj*, ц.-слав. *премѣняетъ*), *чрево* (чэшск. *brzicho*, ц.-слав. *чрево*), *власы* (чэшск. *řícňo*, ц.-слав. *власы*), *возгласи* (чэшск. *wolal*, ц.-слав. *възгласи*), *владееть* (чэшск. *panige*, ц.-слав. *владеетъ*), *врагомъ* (чэшск. *perřatelom*, ц.-слав. *враговѣ*). Пераважная большасць няпоўнагалосных форм мае адпаведнікі і ў чэшскім, і ў царкоўнаславянскім перакладах: *глава* (чэшск. *hlawa*, ц.-слав. *глава*), *предъ* (чэшск. *před*, ц.-слав. *предѣ*), *злато* (чэшск. *zlato*, ц.-слав. *злато*), *сребро*, а таксама дэрываты *сребренное*, *златам*; *среди*, *посреди* (чэшск. *uprostřed*, ц.-слав. *средѣ*) і інш. Частка няпоўнагалосных форм, ужытых Скарынам, карэлюе толькі з чэшскімі тэксталагічнымі адпаведнікамі: *скротить* (чэшск. *zkroti*, ц.-слав. *оутомѣчитъ*), *смереть* (чэшск. *zetrze*, ц.-слав. *оумѣчитъ*), *примешано* (чэшск. *prymijesseno*, ц.-слав. *смѣшено*), *пестрашилъ* (чэшск. *przestrassyl*, ц.-слав. *оустраши*), *пребываху* (чэшск. *prebywali*, ц.-слав. *живаху*) і інш. На наш погляд, асаблівай увагі ў дадзеным кантэксце патрабуюць тыя няпоўнагалосныя інавацыйныя формы, якія не сустракаюцца ні ў чэшскім, ні ў царкоўнаславянскім пратографах, і могуць кваліфікавацца як прыкмета перакладчыцкага прыёму беларускага першадрукара: *(не) предасться* (чэшск. *ne bude dano*, ц.-слав. *ш*), *древо* (чэшск. *strom*, ц.-слав. *дубѣ*), *стражъ* (чэшск. *hlásny*, ц.-слав. *аѣгль*), *превышний* (чэшск. *navysseho*, ц.-слав. *вышнѣго*), *пременилъ* (имѣ) (чэшск. *wzdiel gmeno*, ц.-слав. *нарече имѣ*). На ўвесь пераклад кнігі ДП сустраэўся толькі адзін выпадак поўнагалоснай формы: *ω^m черепъм горѣньчарева* (в. 2:41), параўн. чэшск. *s trzepiny hrncueryzowe*, (з) *глины* (АБ), аналагічна ў в. 2:42 і 2:43. Выбар поўнагалоснай формы, відавочна, залежыць ад зніжанага, бытавога характару дадзенай лексемы.

Непаслядоўнасць у скарынаўскім перакладзе заўважана і пры перадачы праславянскага рэфлекса **ort, olt*, які можа адпавядаць ц.-слав. *ра-*, *ла-* (у тым ліку і пры адсутнасці тэксталагічных адпаведнікаў, напрыклад, у АБ) або чэшск. *ро-*, *ло-*: *разсецете* (чэшск. *zrusste*, ц.-слав. *расыплете*), *развязати* (чэшск. *rozvazati*, ц.-слав. *ш*), *разделны* (чэшск. *rozdiľné*, ц.-слав. *разделны*), усе дэрываты з каранем *разум-* аформлены па паўднёваславянскім узору: *разумею* (чэшск. *wijet*, ц.-слав. *вѣдѣ*), *разумъ* (чэшск. *rozumnost*, ц.-слав. *смысль*), але ў в. 4:33 *розумъ* пры чэшск. *смысль* і ц.-слав. *оумъ*, *разумеючимъ* (чэшск. *rozumiegijszum*, ц.-слав. *невѣдущимъ*), *разумееши* (чэшск. *zdati se*, ц.-слав. *ш*). Але ўсе інавацыйныя формы ў скарынаўскім перакладзе аформлены як усходнеславянскія: *розторгиваще* (чэшск. *potlaczigiczy*, ц.-слав. *попраше*), *розлетѣтсѣ* (чэшск. *ш*, ц.-слав. *ш*), *розогнены* (чэшск.

otewrzyeny, ц.-слав. *ω^mврьзошасѧ*), *розмогыисѧ* (чэшск. *rozmo hl se*, ц.-слав. *оукрени*), *розграблѣны* (чэшск. *ohlássení*, ц.-слав. *раз⁵грабѧтсѧ*), *роу⁵тресите* (чэшск. *wytrzeste*, ц.-слав. *обришете*), *розбежатсѧ* (чэшск. *steczte*, ц.-слав. *сѧ възыблють*).

Пераход **je>o*, які з’яўляецца рэлевантай прыкметай усходнеславянскіх моў, у перакладзе ДП Скарыны адлюстраваны згодна з чэшскай і царкоўнаславянскай пісьмовай традыцыяй, у тым ліку і пры адсутнасці тэксталагічных адпаведнікаў: *единаково* (чэшск. *gedno*, ц.-слав. *едінь*), *ниедино* (чэшск. *nižadne*, ц.-слав. *ѿ*), *единь* (чэшск. *gedni*, ц.-слав. *едінь*), *единыи* (чэшск. *geden*, ц.-слав. *ѿ*).

Рэфлекс **dj* у скарынаўскім перакладзе рэалізуецца выключна як усходнеславянскі: *осужение*, *прохожал⁵сѧ*, *ежъ*, *ѡдежа*, аднак таксама паслядоўна адлюстраваны збег галосных згодна царкоўнаславянскай пісьмовай традыцыі: *стоаше*, *тиаше*, *ибиаше*, *имеаше*, *соизомъ*, *Иудиныхъ*, *стоахи* і інш. З рыс живога беларускага маўлення ў скарынаўскім перакладзе ДП адлюстраваны ўсяго толькі два выпадкі: *вышоль*, *вишоль*.

Кніга ДП у складзе **Віленскага кодэкса**, як ужо адзначалася вышэй, вылучаецца з усяго помніка тым, што яна большасцю адпавядае царкоўнаславянскаму перакладу. Беларускія (усходнеславянскія) моўныя асаблівасці сустракаюцца ў ёй спарадычна (пераважна ў 10-й главе). Таму натуральна выглядае перавага няпоўнагалосных форм: *времѧ*, *врѣмена*, *пре^ѿ*, *прем^ѿрыѧ*, *прем^ѿръсть*, *прѣменѧеть*, *глава*, *злато*, *сребро*, *златый*, *срѣбрѣныи*, *дрѣвѧный*, *дрѣво*, *посрѣди*, *власи*, *владѣти* (але ў в. 4:14 сустрэлася форма *володѣти*), бліжэй на канца кнігі поўнагалосных форм становіцца больш: *дорого* (10:3), *пережиганое* (10:6), *голо^ѿ* (10:6), але *гла^ѿ* (10:9), *долони (рикъ)* (10:10, але ў АБ – *стоны рикъ*), *пере^ѿ* (10:12).

Рэфлекс праславянскага **ort*, *olt* таксама адпавядае царкоўнаславянскаму: *разимѣти*, *расъхищени*, *растлѣшиє*, *раз^ѿрази*, *раздѣлено*, *расточите*, *възрастоша*, *раз^ѿрѣшаахи*, *разгор^ѿдѣѧ*, *различны*, *разгнишасѧ*. На ўзор усходнеславянскага аформлены наступныя прэфіксы: *роз^ѿмотри*, *розимѣти*, *порозимѣти* і інш., што сустракаюцца таксама ў 10-й главе. Што тычыцца адлюстравання пераходу **je>o*, то ў помніку адзначаны абодва рэфлексы, пераважае аднак царкоўнаславянскі: *едінь*, *едина* (у АБ – *нѣкаѧ*), *едини (години)* (у АБ – *едінь часъ*), *къ единоми* (у АБ тое самае), але *ѡдно съ ѡдны^m*, *ѡдинъ*. Шырока ў аналізуемым тэксце (значна шырэй за скарынаўскі пераклад) адзначаны рысы беларускага вымаўлення. Пераважна гэта зацвярджэнне шыпячых і *ц*: *жывицѣхъ*, *жыви^m*, *жылицѣ*, *жывыи*,

ѡблечо^н, тицо^н, пришоль, сто^лчюми, чо^м пришо^л, креп^лицого^с ^л, аканне: скарм^л^м; зацвярдзенне *p*: говори, дрыжа, со ^сромъ.

Хранаграфічная рэдакцыя перакладу кнігі ДП прадстаўлена ў двух старабеларускіх тэкстах (гэта так званы Хранограф 17-га ст. і Біблія 17-га ст.), якія па сутнасці з'яўляюцца спіскамі аднаго і таго ж не дайшоўшага да нас друкаванага тэксту. Ужо ўзгаданыя рэлевантныя рысы выглядаюць у дадзеных тэкстах наступным чынам. У іх пераважаюць поўнагалосныя формы: *голова*, *золото*, *ѡборотилос^л* (польск. *obróciło się*), *въ порохъ* (польск. *w proch*), *головою золотою*, *волосы*, *дерево* (польск. *drzewo*), *середъ*, *голосъ*, *дерев^лныи* (польск. *drewniane*), *дороги* (польск. *drogi*), *выворотиль* (польск. *wywrócił*). Аднак аналізуемыя спіскі не пазбаўлены і няпоўнагалосных форм. Першае, што звяртае на сябе ўвагу, гэта паслядоўнае ўжыванне прыназоўніка *предъ* у Бібліі 17-га ст. (у адпаведнасці з польск. *przed*) і такая ж паслядоўная замена яго на поўнагалосную форму *передъ* у Хранографе 17-га. Тое самае адбываецца і з прэфіксамі *пред-*, *перед-*: *преднѣйшии* (польск. *przedniejsze*) – *переднѣйшии^с*, *на преднихъ пановъ* (польск. *na przednich panów*) – *на переднихъ пановъ*, *премениль*, *преличилъ* (польск. *przeliczył*).

Рэалізацыя праславянскага рэфлекса **ort, olt* практычна аднастайна перадаецца ў названых тэкстах як усходнеславянская (ці не з прычыны супадзення з аналагічнымі формамі ў польскім пратографе?): *розказаль* (польск. *rozkazał*), *ро^спороши^л*, *ропорошите* (польск. *rozproszcie*), *розмножилъс^л*, *розмогль* (польск. *rozmógł*), *ростропность* (польск. *roztropność*), *розумъ* (польск. *rozum*), *розвязанье*, *розвязать* (польск. *rozwiązać*), *вырозимѣнье* (польск. *wyrozumienie*), *роздѣлено* (польск. *rozdelone*), *розгнѣвавшиис^л* (польск. *rozgniewawszy się*) і інш. Толькі аднойчы ў аналізуемым фрагменце ў Бібліі 17-га сустрэлася форма *разумъ*. Пераход **je>o* таксама па ўсім тэксце рэалізуецца аднастайна: *одинъ*, *одно* і інш.

Рысы жывога беларускага маўлення праяўляюцца ў названых тэкстах вельмі актыўна. Асабліва шырока прадстаўлена зацвярдзенне шыпячых і *ц*: *ѡ^мшоль*, *вышоль*, *вшоль*, *пришоль*, *навыжшого*, *живичого*, *положоно*, *жоны*, *пишичой*, *чо^рнокнижники*, *впроважоный*, *члвчой*, *выражоно*, *разложоно* і шмат іншых. Зацвярдзелае *ц* рэалізуецца пераважна ў фіналі формы множнага ліку: *халдейчицы*, *мидрецы*, *моцы*, *палцы*, *дверцы*, *(до) божницы*. У той жа час аканне фактычна адсутнічае за выключэннем аднаго кіперкарэктнага выпадку: *стоновить* (параўн. польск. *stanowi*), выпадкаў зацвярдзелага *p* таксама не заўважана. Таму

паўстае пытанне, ці вялікая колькасць праяў зацвярдзення шыпячых і *ц* з'яўляецца сапраўды адлюстраваннем жывога беларускага вымаўленне, ці ўплывам тэксту польскага пратографа (параўн. *rozłożone, obleczone, włożono*).

Такім чынам, у старабеларускай кніжнасці адзначана не толькі тры розныя пераклады кнігі ДП, але і тры розныя лінгвістычныя мадэлі, якія дэманструюць розныя спосабы ўзаемадзеяння славянскага лінгвістычнага матэрыялу, што складае самую яскравую адметнасць беларускай кніжнасці на працягу ўсяго перыяду яе функцыянавання.

Скарачэнні

ДП – біблейная кніга Даннііла Прарока;

АБ – Астрожская біблія 1580-81 гг.